

Opponensi vélemény

Szabó Ádám: *Quaestiones Valerianae* című akadémiai doktori értekezéséről

A 4. század közepétől több rendeletet is adtak ki a császárok, amelyekben tiltották és szankcionálták a síremlékek elbontását, lerombolását és az építőanyag felhasználását (340, 349, 356, 363: Cod. Theod. 9, 17, 1.-). Noha a rendelkezések címzettje a praefectus Urbis, ezekre azért volt szükség, mert a sírépítmények elbontása és rongálása mindennapi gyakorlattá vált. Nem csodálkozhatunk ezen, hiszen akkor már száz éve módosult a temetési rítus, a hamvasztásról áttértek az inhumációra. Nagyjából ezzel egyidőben megszűnt a sírsztélék állítása, majd a keresztények temetőhelyei elkülönültek. Azaz a korábbi pogány temetők sírkertjei elhanyagolttá, sírkövei pedig gazdátlaná váltak. Pannoniában ez időben, a 4. század középső harmadában és a hetvenes években került sor a minden korábbinál nagyobb, egyidejű építkezésekre: a belső erődök építésére majd átépítésére. Egymagában az alsóhetényi erőd kerek tornyaihoz (51 db) szinte több építőanyagra volt szükség, mint a 370-es években a limes-menti őrtornyok kőbeépítéséhez. Szabó Ádám jó témát választott akkor, amikor az erődökből előkerült szpóliákat tágabb összefüggésben vizsgálta.

Tehát a római faragványok másodlagos felhasználása a késő római időben megkezdődött. Ez a tevékenység azzal járt, hogy a feliratok eredeti felállítási helye bizonytalanná vált: nem tudjuk, hogy ezeket honnan szállították az építkezésekhez. Ez a tény különösen a Tác-fővenyepusztai objektum esetében okozott súlyos gondot, mert tévesen befolyásolta a település jelentőségéről kialakított véleményt. Egészen addig, amíg világossá nem vált, hogy a táci objektum késő római periódusa egy belső erőd, amelynek az építéséhez a közeli és távoli környékről hozták össze a köveket. Ezeknek a faragványoknak és feliratoknak az értékelését azután tovább nehezítették a közeli Székesfehérvár kora Árpád-kori építkezései, amelyekhez a nyersanyag-szegény területen szintén felhasználták a római faragványokat és építőanyagot. Hasonló történt középkori viszonylatban Pécsen is, ahová a székesegyház építésekor közelről és távolról gyűjtötték

össze és használták fel a római kőfaragványokat (pl. a nyugati kapuban, de az alapfalakban is).

Szabó Ádám disszertációjában először összefoglalta a vizsgált objektumok katonapolitikai és igazgatási történetét, és számos fontos megállapítást tett. A disszertáció második részében a belső erődökből előkerült szpóliák katalógusát állította össze, kitérve a lelőhelyekre. A disszertáció fontos részét jelenti a disszerens környei ásatásai, amelyek eredményeit munkájában összegezte. A környei ásatásokkal az ismert és azonosított belső erődök száma teljes lett, és Pannónia késő római kori történetének és régészetének egy fontos fejezete vált és válik feldogozottá.

Helyesen gondolta és következtetett a disszerens arra, hogy a Notitia Dignitatum valeriai listája belső erőd-csoportjába tartozó Alisca, Ad Burgum Centenarium és Marinana logisztikai rendeltetése azonos a belső erődökkel, katonai felügyelet alatt álltak, de építészeti típusuk más, mint a belső erődöké. A szétválasztás értelmében a disszerens jogosan nevezi ezt a csoportot katonai felügyelet alatt álló objektumoknak. Figyelembe lehet venni azt a lehetőséget is, hogy a első periódusú belső erődökben, amelynek a falai vékonyabbak voltak, (kb 140-150 cm), még nem állomásozott cohors, de természetesen katonai ellenőrzés alatt álltak. Az erődök különleges helyzetét Szabó Ádám megfigyelése szerint az is bizonyítja, hogy a pannoniai cohorsok minden más megjelölés, név és szám nélkül vannak felsorolva a Notitiában. A forrás nyilvánvalóan a 4. század második felében (Fenekpuszta) vagy a 375 után épült második periódusú erődöket tartalmazza.

A disszerens körültekintően és alaposan tárgyalta a belső erődök közös jellemzőit: elhelyezkedésüket, a víz- és domborzati viszonyukat és hasonlóságukat, a névadásukat, a helyőrségüket és a tribunusok szerepét.

Fontosnak és figyelemreméltónak tartom, hogy Szabó Ádám felfigyelt és felhasználta a lybiai centenariumok friss, 2016-os értelmezését, miszerint ezek az építményeket egy bizonyos gabonanemű, a *centenum* tárolására építették, raktárbázisként szolgáltak. A raktárbázis funkció a horreumok és raktárak miatt az dunántúli erődöknél is kétségtelen. Ezért valóban lehetséges, hogy a Notitia Dignitatum valeriai cohors-listájában olvasható Ad Burgum Centenarium ilyen rendeltetésű építményt jelöl.

Szabó Ádám vizsgálva a Pannonia Primában és Valeriában épült belső erődök azonosítását a Notitia Dignitatum helyneveivel, és a fenékpusztai erődöt a *tribunus gentis Marcomannorum* állomáshelyével azonosította. Ezt én is lehetségesnek tartom. A továbbiakban azonban érdemes felfigyelmebe venni a két tartomány közös határát. Nem azért, mert Fitz Jenő Mursellat és Fenékpusztát is Valeriához sorolta éppen a tárgyaltnévazonosítások cáfolására és a táci objektum általa képviselt jelentősége megvédésére: ez esetben ugyanis több belső erőd lenne Valeriában, mint amennyit a Notitia említ. Hanem azért, mert valóban nem tudjuk, hogy hol vezetett az Arrabona és Brigetio között induló határ dél felé. Aligha a Balaton keleti végéhez tartott. A kérdés az, hogy keresztezte-e a Balatont, vagy pedig a nyugati végétől vezetett dél felé? Ha biztosan tudnánk, hogy a fenékpusztai erőd a *tribunus gentis Marcomannorum* székhelye, akkor a körzet kétségtelenül Pannonia Primához tartozott.

Itt kell elmondani azt is, hogy a disszerens joggal sorolta a tokodi erődöt a belső erőd- csoportba.

A környei erőd kutatásával sikerült meghatározni az erőd alaprajzát, amely nem volt könnyű feladat, mivel a sűrű beépítésű falu rátelepült az erődre, amelynek a déli szélén pedig a 18. században halastavat alakítottak ki. A feltárás során Szabó Ádám nem csak a későrómai erőd védműveinek alaprajzát határozta meg, hanem sikerült kimutatnia, hogy az erődöt egy korábbi császárkori település megszüntetésével, planírozásával, annak helyén emelték. Ezt a kora császárkori települést Szabó Ádám a Mogiones nevű római municipiummal azonosította, és részletesen vizsgálta a városnak tartott települést.

A disszerens Környén is két építési periódust említ. A létesítmény a nagyméretű kör alaprajzú oldaltornyok miatt kétségtelenül a belső erődök második periódusát képviseli. Jó lett volna arról is olvasni, hogy az erőd első periódusának milyen nyomát talált meg az ásató. A ságvári és alsóhetényi erődöknél a védművek hosszanti falait pontosan a korábbi vékonyabb falak helyére építették. Az első periódus kisebb méretű, U alakú tornyainak csak a 2. periódus építéskor kiszedett alapárkát lehetett megfigyelni. Az alapos falkiszedés és alapárok teljes kitisztítása a törmeléktől a megfigyelést problémás talajviszonyok mellett megnehezítette és néhol lehetetlenné tette. Ságváron és Alsóhetényben azonban az I. periódus alapárkait a védművek esetében Soproni Sándor és én is meg tudtam figyelni. Az 1. periódus létezése Környén azért is lényeges, mert

felmerülhet olyan lehetőség, hogy a környei erődöt azért építették fel, mert a délebbre fekvő tácit a második periódusban nem építették át.

Aligha kétséges, hogy Pannonia település hálózatának legkritikusabb pontja a Mogetiana és a Mogiones nevű települések helye és azonosításuk. Mondhatjuk: a bőség zavarával küzdünk, mert az Itinerarium két azonosnak látszó nevű, de nem azonos helyen fekvő települést sorol fel. A municipium M. vagy Mog, és Moget. névkezdetű városokat említő dunántúli feliratok száma 11, de ezeket a településeket a helyszínen nem tudjuk azonosítani. További tíz Mog.-ból ill. Mogionesből származó praetorianust neveznek meg a Róma városi laterculusok és közülük egyet a bakonycsernyei diploma (Kr. u. 204). Ráadásul a Komárom megyében sűrűsödő M. és Mog. kezdetű városnevek kétségtelenül nem egy, hanem két várost jelölnek. Az egyik municipium élén quattuorviri álltak, a másikén, amint azt Kovács Péter a vászolyi kis töredékről hitelt érdemlően megállapította, duumvirek. A disszerens jogosan hívta fel a figyelmet a kétféle típusú városvezetésre, amelyek két municipiumot kell, hogy jelöljenek. Mivel az M. és Mog. névkezdetű municipiumra vonatkozó feliratok Komárom megyében gyakoriak, és ezen a kisebb területen két municipium nem létezhetett, Szabó Ádámmal együtt lehetségesnek tartom, hogy ezeknek a feliratoknak többsége Mogiones municipium lakóit és tisztségviselőit jelöli. Én azonban ezek közül a quattuorvir-t említő feliratokat kötném a másik municipiumhoz, tehát Mogetianae-hoz. Ugyanis a Rufinus - Rufinianus család sajnos elveszett és csak Schönvisner Istvántól lejegyzett egyik feliratán a quattuorvir quinquennalis tisztség olvasható. Másik feliratokra a MOGET -ha javítva is- fel van vésve. Ha a Mogiones municipiumának élén is quattuorvirek álltak volna, akkor két municipiumban quattuorvirek, egyben pedig duumvirek állnának a közösség élén. Három municipium azonban a körzetben nem tételezhető fel. A három, quattuorvireket említő felirat (Aelius Rufinus és családjának két felirata és Cassius Karinus oltára) szerintem a délnyugatra fekvő Mogetianae lakóira vonatkozik. A szobanforgó feliratokat érdemes tovább vizsgálni.

Szabó Ádám arra tett kísérletet, hogy a kétségkívül Környe körzetében fekvő Mogiones-t az erőd alatti kora császárkori településsel azonosítsa. Kérdés az, hogy a municipium helyére épülhetett-e erőd. Bár úgy látszik, hogy a pannón tartományok belsejében fekvő városok a 4. századra jelentéktelenné váltak, kérdés, hogy felszámolták-e azokat és a territoriumukkal mi történt. A ságvári erőd helyén egy korábbi villatelepülés

létezett. Az alsóhetényei erőd területén korábbi római településnyom nincsen. Ezért kérdésesnek tartom, hogy kétségtelenül a környéken fekvő *Mogiones* municipiuma az erőd alatti településsel azonosítható-e. A környei erőd fekvése jól besorolható a többi belső erőd felszíni környezetéhez. Amint Szabó Ádám megállapította északról dél felé 10 méteres a szintkülönbség, mint Ságváron. Az erőd itt is egy víz mellé épült, és a hely kiválasztásának oka nem a védelmi képesség növelése vagy akár figyelembevétele volt, hiszen az erőd északi oldalán közvetlenül emelkedik a Leshegy, amely ostrom esetén kitűnő harcálláspontot jelentett.

A 4. századi belső erődöket megelőző korábbi császárkori települések megítélésében a véleményem szkeptikusabb Szabó Ádámnál. Földrajzi elhelyezésük, kronológiájuk, építészeti formájuk, rendeltetésük kétségtelenül azonos, jól átgondolt, ezt tartom elsődlegesnek, és csak másodsorban azt, hogy volt-e szerepe a helyszínen egy előző településnek.

Mindenesetre a municipium Mog. kutatásában, mint a feliratokat, mind a terepmunkát tekintve Szabó Ádám jelentős előrelépést tett.

A belső erődökbe épített korábbi köemlékek értékelésénél érdemes lenne figyelemmel lenni a körzetben álló középkori épületekre, amelyek gyakorlatilag egyházi építmények, templomok. Ilyen lehet Ságvár esetében a lullai Szent László tiszteletére szentelt ágostonos rendi kolostor, aminek a romjai az erődtől dél-nyugatra 7 kilométerre találhatóak. A területen kutatás nem folyt, de feltételezhető, hogy az erőd köveit felhasználták az építkezésénél. A ságvári erőd falait és tornyait a nyugati oldal rövid szakasza kivételével mindenhol alapjáig kitermelték. Azt, a 225-ben állított beneficiarius - felirattörödéket, amelyik a közeli Jabapusztára került, valószínűleg a konostorban találták. Ide pedig a ságvári erődből építőanyagként kerülhetett. Hasonló a helyzet a hetényi erődnél is. A másodlagosan felhasznált római faragványok részben szétszóródtak, néhány kis töredéket az attalai középkori templomba építettek be. A Mojs tárnokmester és somogyi ispán által alapított ábrahám (Dombóvár északi része) cisztercita monostor alapfalába, nyilván a közeli Heténypusztáról annyi római feliratot építettek be, hogy hajdan egy szemle alkalmával Csalog József a maradványokat római erőd alapfalainak vélte.

Fontos körülmény, hogy a 800 körüli faragvány az alsóhetényi erőd egyetlen épületének alapfalából került elő. A 16 x 42 méteres, két pillérsorral osztott épület

előterének alapfalaiból és néhány pillérből. A raktárépület alapfalait a 20. század elején kitermelték, és ekkor is kerültek elő faragványok, amelyeket végül az alsóhetényi házakba építettek be. A védműfalakban is vannak faragványok, amelyeket nem lehetett kibontani. Az egyik legfontosabb a keleti kapu déli tornyánál volt befalazva. Ez egy márványból faragott, körülbelül másfélszeres életnagyságú felsőtest hátrésze, amelyen a koszorú szalagjai vagy esetleg a hátra lelógó sisakdisze miatt aligha kétséges, hogy császárszobor torzója. Ez a töredék, úgy látom kimaradt a katalógusból. Mindenesetre az előkerült szpóliáknak többszöröse lehetett beépítve a védműveknek és egyes belső épületeknek az alapjába. A sírkőtöredékek nagy száma, a nagyrészt márvány anyaguk és egységes stílusuk miatt tételezhető fel, hogy egy városi temetőben álltak. Ellentétben a táci szpóliákkal, amelyek Szabó Ádám megállapítása szerint heterogén összetételűek. Az alsóhetény faragványok eredeti felüállítási helyét nem ismerjük, és a hozzá tartozó település is csak a munkahipotézisként azonosítható a hat kilométerrel északabbra fekvő, fallal körülvett településsel, ahol azonban eddig kora császárkori településnyom és lelet nem került elő.

Két Fenékpusztán talált felirattöredéket Szabó Ádám 4. századnak gondolja. A feliratok azonban annyira töredékesek, hogy nem merném azokat biztonsággal a 4. századra keltezni.

A ságvári erőd helyét Szabó Ádám általában Ságvár-Jabapuszta néven említi. Ez félreértés lehet, mert Jabapuszta Ságvártól nyugatra, mintegy 10 kilométerre fekszik, a római erőd pedig Ságvár alatt található.

Összefoglalva: Szabó Ádám disszertációja hiánypótló, alapvetően fontos munka. A szerző alapos tájékozottsággal rendelkezik a vizsgált témáról és a kapcsolódó irodalomról. A disszertációt vitára bocsátani javaslom, és hangsúlyozva eddigi eredményes tudományos működését is, a jelöltet alkalmasnak tartom a MTA doktori fokozatának elnyerésére.

Budapest 2019 május 25.

Tóth Endre

